

УДК 94(477) "185/191": 271.2-47-055.2

Навчально-виховний процес в єпархіяльних жіночих училищах України (друга половина XIX – початок XX ст.): світський та церковний компоненти

Лісненко Світлана Василівна

Робота присвячена дослідженню світського та церковного компонентів в навчально-виховному процесі єпархіяльних жіночих училищ. Розглянуто зміни співвідношення загальноосвітніх та релігійно-орієнтованих дисциплін протягом другої половини XIX – на початку XX ст. Робиться висновок про те, що попри розповсюджене в історіографії твердження, що єпархіяльні училища виконували функції виключно церковної освіти, в навчальному процесі цих навчальних закладів домінували загальноосвітні дисципліни.

Ключові слова: єпархіяльні жіночі училища, історія освіти, жіноча освіта, загальноосвітні дисципліни, історія культури.

Лісненко Светлана. Учебно-воспитательный процесс в епархиальных женских училищах Украины (вторая половина XIX – начало XX вв.): светский и церковный компоненты. Работа посвящена исследованию светского и церковного компонентов в учебно-воспитательном процессе епархиальных женских училищ. Рассмотрены изменения соотношения общеобразовательных и религиозно-ориентированных дисциплин в течение второй половины XIX – начала XX в. Делается вывод о том, что, несмотря на распространенное в историографии утверждение, что епархиальные училища выполняли функции исключительно церковного образования, в учебном процессе этих учебных заведений доминировали общеобразовательные дисциплины.

Ключевые слова: епархиальные женские училища, история образования, женское образование, общеобразовательные дисциплины, история культуры.

Lisnenko Svitlana. The educational process at the eparchial women's schools of Ukraine (the second half of XIX - early XX centuries): secular and religious components. The article deals with the secular and the religious components in the educational process of eparchial women's schools. The changes in the ratio of general and religious-oriented subjects during the second half of XIX – early XX century is researched. The conclusion is made that, despite the widespread adoption of historiography that eparchial women's schools served exclusively ecclesiastical education, general disciplines dominated in the educational process of this schools.

Keywords: eparchial women's schools, history of education, female education, educational disciplines, history of culture.

Єпархіальні жіночі училища були важливою ланкою системи жіночої середньої освіти в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. В українських губерніях Російської імперії їх було 11 (в Катеринославі, Кременці, Лубнах, Маріуполі, Одесі, Полтаві, Сімферополі, Тульчині, Харкові та Чернігові). Чимало випускниць цих освітніх інституцій працювали вчительками та гувернантками в початкових церковнопарафіяльних, народних, земських школах. Дослідження навчально-виховного процесу в єпархіальних жіночих училищах розширює розуміння процесів, що відбувалися в освіті та культурі України в XIX – на початку XX століття.

В історіографії протягом XIX – XX ст. домінувала теза про те, що єпархіальні училища виконували функції виключно церковної освіти [4; 6; 15]. Метою розвідки є виявлення міри світського та церковного компонентів в навчально-виховному процесі єпархіальних училищ. Задля встановлення співвідношення світського та церковного компонентів необхідно проаналізувати навчальний курс єпархіальних жіночих училищ та наявність в ньому загальноосвітніх та релігійно-орієнтованих дисциплін. Окрім цього важливо також визначити зміни співвідношення світського та церковного компонентів протягом другої половини XIX – початку XX ст. Зазначимо, що під світським компонентом розуміємо сукупність загальноосвітніх дисциплін, а під церковним – сукупність релігійно-орієнтованих дисциплін, які були включені в навчальний курс єпархіальних жіночих училищ. Хоча історіографія єпархіальних жіночих училищ другої половини XIX – XX ст. нараховує певну кількість робіт, названа проблема не була предметом спеціального дослідження [3; 7; 14; 15].

Реконструювати світський та церковний компоненти навчально-виховного процесу єпархіальних училищ можливо, спираючись, передовсім на законодавчі, актові джерела та діловодну документацію єпархіальних жіночих училищ. Так, статутами єпархіальних жіночих училищ 1843 р. та 1868 р. було визначено напрямки розвитку цих закладів, мету та завдання, зміст освіти [9; 10]. У подальшому ряд постанов Св. Синоду доповнювали положення статуту єпархіальних училищ, які стосувалися змісту освіти [8; 12]. Задля виявлення загальних тенденцій розвитку освітніх закладів в Україні та проведення порівняльного аналізу єпархіальних училищ з іншими установами до дослідження були також залучені Статут жіночих навчальних закладів відомства установ імператриці Марії 1855 р. [17], Статут училищ для приходящих дівичь відомства установ імператриці Марії 1862 р. [18], Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти 1870 р. [11]. Важливі уточнення щодо обсягів годин навчальних курсів та ходу впровадження змін до навчальних планів надає діловодна, передовсім, звітна документація єпархіальних жіночих училищ.

Протягом 1854–1868 років єпархіальні жіночі училища в Україні в складі Російської імперії функціонували на підставі статуту училищ дівчиць духовного звання, згідно з яким головним завданням цих освітніх інституцій було виховання освіченої та благочестивої дружини священника. Мета навчання в єпархіальних училищах була сформульована в дусі загальних уявлень про жіночу освіту, яка передбачала надати дівчатам освіту відповідно до їх станового положення [1, с. 96]. Церковне керівництво вважало, що лише спеціальні навчальні заклади спроможні підготувати дівчат духовного стану до їх майбутньої долі та виконання названої місії [7, с. 36]. Курс навчання в училищах складався із таких дисциплін, як Закон Божий, читання та письмо російською мовою, арифметика, чистописання та малювання, російська граматики, історія та географія, рукоділля та церковний спів [9, с. 529]. Хоча мета цих навчальних закладів була задекларована як підготовка майбутніх дружин священнослужителів, на практиці вихованки отримували знання лише із загальноосвітніх дисциплін. Церковне керівництво не ініціювало впровадження яких-небудь курсів, які б надавали дівчатам спеціальні чи поглиблені знання, необхідні для життя у шлюбі з сільським священником та виконання обов'язків матушки.

Порівнюючи навчальний курс єпархіальних училищ з міністерськими та маріїнськими жіночими училищами відзначимо, що протягом 1854–1868 рр. перелік навчальних дисциплін був майже однаковим. Єдиною відмінністю була наявність в навчальних розкладах міністерських та маріїнських жіночих училищ таких предметів як німецька та французька мова, які вивчалися вихованками за бажанням, і відсутність церковного співу.

Перетворення 1860-х років торкнулися практично усіх сфер життя Російської імперії. Церква намагалася подолати замкненість, притаманну духовному стану в цілому і духовній освіті зокрема. Як наслідок, у 1867–1869 рр. Св. Синод реформував чоловічу та жіночу духовну освіту [5, с. 117]. За новим статутом єпархіальні училища виконували функції середніх жіночих всестанових навчальних закладів. Завдання цих освітніх інституцій були розширені, адже відтепер вони мали готувати не тільки майбутню дружину священнослужителя, а й вчительку початкової школи. Відповідаючи на запити часу, було розширено навчальний курс єпархіальних училищ. Вихованки мали вивчати Закон Божий (історію Старого й Нового завіту), російську мову, теорію словесності, російську і всесвітню історію та географію, математичні дисципліни (арифметику, основи геометрії), фізику, чистописання, педагогіку, церковний спів та церковнослов'янську мову [10, с. 259]. У навчальних розкладах з'явилися і необов'язкові предмети, які викладали за додаткову платню. До них відносились «нові мови» (французька та німецька), малювання та музика. Заняття домашнім рукоділлям в єпархіальних училищах було виключено з навчальних розкладів та перенесено до позаурочного

часу. Вихованки цих освітніх інституцій здобували в процесі навчання різноманітні знання загальноосвітнього характеру, включаючи арифметику, чистописання, всесвітню географію, а також фізику, теорію словесності, педагогіку, нові мови тощо [15, с. 30].

Отже, реформа єпархіальних училищ у 1868 р. була спрямована на розширення викладання саме загальноосвітніх дисциплін. Коригування навчального плану єпархіальних училищ призвело до збільшення годин з загальноосвітніх дисциплін.

Приймаючи новий статут єпархіальних училищ, реформатори намагалися подолати відставання церковної школи від світської щодо обсягів загальноосвітнього компоненту, максимально наблизити навчальну програму єпархіальних училищ до міністерських та маріїнських навчальних закладів. Слід підкреслити, що в середині XIX ст. світська середня жіноча освіта розвивалася набагато динамічніше за церковну. Так, у травні 1858 р. було затверджено «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти», а вже через два роки був прийнятий проект нового положення про жіночі училища Міністерства народної освіти. У 1855 р. законодавці ухвалили єдиний статут для усіх жіночих навчальних закладів відомства імператриці Марії, а 9 січня 1862 р. було затверджено новий статут жіночих училищ відомства імператриці Марії [16, с. 67]. Ці законодавчі акти призвели до суттєвого розширення навчального курсу жіночих училищ, зокрема було збільшено обсяги викладання російської мови. Крім того, педагогічним радам було надано право вводити додаткові необов'язкові предмети. Окрім цього за новими статутами передбачалося відкриття підготовчих класів при жіночих училищах, що створювало наступність між початковою та середньою школами [1, с. 141]. Таким чином, статут єпархіальних жіночих училищ 1868 р. був відповіддю на реформи світських навчальних закладів, намаганням наздогнати їх.

Новий етап в розвитку світської жіночої освіти почався вже у 1870 р., про що свідчить факт затвердження міністерством народної освіти «Положення про жіночі гімназії». Жіночі училища були перетворені на гімназії, курс навчання став семирічний. Бажаючі могли навчатися у восьмому педагогічному класі, по закінченню якого можна було отримати звання домашньої наставниці. Було збільшено години на викладання загальноосвітніх дисциплін [11, с. 703]. Отже, після цих змін єпархіальні училища знов «відставали» від жіночих гімназій за обсягом викладання загальноосвітніх предметів. Незважаючи на це, очевидно, що орієнтація фундаторів єпархіальних училищ на зміни у жіночих гімназіях демонструє вектор розвитку жіночої духовної освіти.

Порівняльний аналіз навчальних курсів жіночих середніх навчальних закладів України, які діяли у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяє стверджувати, що курс єпархіальних училищ був найбільш стислим. Загальне число уроків в єпархіальних училищах

складало 105 годин на тиждень, в той час як в гімназіях Міністерства народної освіти (далі МНП) – 123 години, гімназіях відомства установ імператриці Марії (далі ВУІМ) – 210 годин, жіночих інститутах ВУІМ – 171 година.

Гуманітарний цикл навчальних предметів в єпархіальних училищах охоплював лише 37% від усього навчального часу. В жіночих інститутах цей показник досягав 63.2%, в міністерських гімназіях – 55.4%, в маріїнських гімназіях – 48.1%. Зазначимо, що перелік гуманітарних дисциплін, які значилися у навчальних планах різних жіночих навчальних закладів не був однаковим. У світських жіночих школах викладали російську мову і словесність. В єпархіальних училищах до гуманітарного циклу навчальних курсів входила ще і церковнослов'янська мова.

Природничо-математичний цикл навчальних дисциплін в єпархіальних училищах, порівняно з іншими навчальними закладами, був подібного обсягу й складав 25 годин на тиждень, що становило 23.8% загального навчального часу. В міністерських та маріїнських гімназіях на природничо-математичний цикл відводилось 33 години, а у жіночих інститутах – лише 18 годин (10.5% навчального часу). Жіночі інститути лідирували за годинами, відведеними на чистописання і малювання, на них припадало 27 уроків (або 15.8% загального навчального часу). Гімназії ВУІМ дещо відставали за кількістю уроків з цих дисциплін – 23 години (9 – чистописання і 14 – малювання) або 11% загального навчального часу. У міністерських жіночих гімназіях на ці предмети призначалося 20 годин, але малювання (14 годин) було необов'язковим предметом. В єпархіальних училищах викладали лише чистописання, на яке відводилось усього 10 годин.

Нарешті, серед інших предметів слід виокремити педагогіку, на яку в гімназіях ВУІМ відводилося 4 години і по 2 години – в єпархіальних училищах і міністерських жіночих гімназіях. Проте, відзначимо, що в гімназіях МНП педагогіка була необов'язковим предметом, оскільки міністерські гімназії мали спеціальний восьмий педагогічний клас.

Закон Божий був єдиною релігійно-орієнтованою дисципліною у навчальному курсі єпархіальних училищ. Проте, як відомо, відповідно до державної доктрини його викладання посідало центральне місце серед навчальних дисциплін у всіх жіночих середніх школах. Наприклад, у жіночих гімназіях цей предмет вивчали всі сім років, в середньому по два уроки на тиждень [3]. Серед інших жіночих середніх навчальних закладів єпархіальні училища вирізнялися лише більшою кількістю годин з цієї дисципліни. В єпархіальних училищах на викладання Закону Божого було відведено п'яту частину навчального часу, в гімназіях МНП – 11%, у гімназіях ВУІМ – 8.1% і, навіть, в жіночих інститутах, які також відрізнялися великим релігійним ухилом – 10.5% навчального часу.

Необхідно також зазначити, що курс навчання в міністерських та маріїнських гімназіях був семирічний, а в єпархіальних училищах – шестирічний.

Відставання жіночих єпархіальних училищ від гімназій за рівнем викладання загальноосвітніх дисциплін потребувало реформування. В результаті реорганізації єпархіальних училищ в 1907 р. був створений сьомий додатковий педагогічний клас та розширена навчальна програма шестирічного курсу [12, с. 362]. Св. Синод ввів у навчальні програми єпархіальних училищ загальноосвітні дисципліни: алгебру, історію російської літератури, природознавство та креслення, а малювання було перенесено з необов'язкових в розряд обов'язкових курсів. Кількість годин з деяких загальноосвітніх дисциплін була збільшена. Так, викладання російської мови, історії та церковного співу було збільшено на 4 години на тиждень, дидактики та фізики – на 1 годину. Було зменшено години на викладання Закону Божого [8, с. 326]. Таким чином, реформування навчальних програм та створення сьомого педагогічного класу було спрямовано на підняття загального рівня знань єпархіалок та спеціальну поглиблену підготовку до вчителювання.

Безсумнівно, церковний компонент посідав важливе місце у виховному процесі єпархіальних жіночих училищ. Навчання в напівзакритому закладі створювало додаткові можливості для контролю за єпархіалками. Основу релігійного виховання єпархіалок складали молитви, дотримання постів, відвідування церковної служби. Виховательки слідкували, щоб усі єпархіалки виконували відповідні релігійні приписи [14, с. 40].

У виховному процесі особлива увага приділялася контролю за читанням єпархіалок [13, с. 65]. Виховательки спостерігали за тим, щоб у вільний час єпархіалки читали дозволenu літературу, робили конспекти і викладали свої враження від прочитаних книжок. В кінці місяця ці записи надавалися викладачам або інспектору класів [3, с. 226]. Керівництво училища намагалось відгородити вихованок від небажаного, на його думку, впливу світської літератури. Це було можливим завдяки контролю за книжковими надходженнями до училищної бібліотеки. Зазначимо, що вихованкам заборонялося читати літературу не з бібліотеки училища, а в разі порушення цього правила їм могли знизити оцінку за поведінку.

Таким чином, порівняльний аналіз статутів єпархіальних жіночих училищ 1843 року та 1868 року свідчить про незаперечне домінування світського компонента в навчальних програмах. Реорганізація цих училищ у 1868 р. та 1907 р. була спричинена саме відставанням від світських жіночих навчальних закладів у викладанні загальноосвітніх курсів та спробами їх наздогнати. Церковний компонент освіти в єпархіальних училищах найбільший прояв мав у виховному процесі.

Література

1. Днепров, Э. Д. Среднее женское образование в России. Учебное пособие / Э. Д. Днепров, Р. Ф. Усачева. – М., 2009.
2. Котлова, Т. Е. «...много хороших воспоминаний осталось от гимназии» (Женское образование в России сто лет назад) [Электронный ресурс] // Т. Е. Котлова. – Режим доступа: http://ateismy.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1401:2012-09-06-09-16-00&catid=36:history&Itemid=111. Доступ – 10.01.2015 г.
3. Краснов, М. Епархиальные женские училища / М. Краснов // Образование. – 1892. – № 12. – С. 221-227.
4. Кузнецов, А. Епархиальные женские училища (по поводу исполнившегося сорокалетия устава этих училищ) / А. Кузнецов // Церковные ведомости. – 1909. – № 3 – С. 120-124.
5. Кучерова, С. Загальноосвітній аспект програм духовних навчальних закладів (аналіз статутів 60-х рр. XIX ст.) / С. Кучерова // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 117-119.
6. Лихачева, Е. Материалы по истории женского образования в России (1856–1880) / Е. Лихачева. – СПб., 1901.
7. Малиновский, Н. П. Очерки по истории женского среднего образования в России / Н. П. Малиновский // Русская школа. – 1914. – № 12. – С. 30-47.
8. Определение Св. Синода от 23 августа – 5 сентября 1907 года // Церковные ведомости. – 1907. – № 36. – С. 326.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2.– СПб, 1843. – Т. 18. – № 17116. – С. 528-531.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. – СПб, 1868. – Т. 43. – № 46271. – С. 254-261.
11. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2.– Спб, 1870. – Т. 45. – № 48406. – С. 701-705.
12. Положение о 7-м дополнительном педагогическом классе при епархиальных женских училищах // Церковные ведомости. – 1907. – № 41. – С. 362.
13. Попова, О. Д. Книжная полка епархиалки... (Эволюция читательского интереса дочерей духовенства как отражение социокультурной динамики России во второй половине XIX века) /

- О. Д. Попова // Библиотекосведение. – 2008. – № 6. – С. 61-66.
14. Преображенский, А. Положение епархиальных женских училищ / А. Преображенский // Народное образование. – 1899. – № 5. – С. 37-44.
  15. Семенов, Д. Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования / Д. Семенов // Русская школа. – 1893. – № 9,10. – С. 26-37; № 11. – С. 29-48; № 12. – С. 12-17.
  16. Сухенко, Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) / Т. В. Сухенко // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 63-74.
  17. Устав женских учебных заведений ведомства учреждений императрицы Марии, утвержденный 30 августа 1855 г. – СПб., 1885.
  18. Устав училищ для приходящих девиц Ведомства учреждений императрицы Марии. – СПб., 1862.